

Mendizàbal, ministre d'Hisenda i artífex de la Desamortització, en un retrat de 1853. (Biblioteca de Catalunya)

La Desamortització a Girona: mite, realitat i anècdota

ROSA CONGOST

Encara no fa trenta anys, la paraula «desamortització» evocava, per damunt de tot, un nom controvertit: Mendizàbal, i una visió desconcertant: la processó —camps a través— de milers de monjos exclaustats. En realitat, era difícil per als historiadors observar el procés sense prendre partit. Alguns concebien únicament la desamortització com a mesura anticlerical i antireligiosa i insistien en el seu gran nombre de víctimes; d'altres,

ferms partidaris del conjunt de mesures liberals, es fixaven sobretot en la deixadesa dels camps que havien pertangut a l'Església. I mentre aquests últims creien cegament que la venda dels béns desamortitzats comportaria amb el temps la fructificació dels camps erems els primers —i com a màxim exponent Gaietà Barraquer⁽¹⁾— no esperaven cap altre miracle del cel que el càstig per als compradors. Ni els monjos que abandonaven els convents ni els laics que adquirien els béns desamortitzats, no podien imaginar-se, però, que estaven protagonitzant un dels fets que més animarien els historiadors dels anys seixanta a familiaritzar-se amb l'ús de l'ordinador,

en la tasca de comptabilitzar finques i censos desamortitzats, i que historiadors marxistes i historiadors de l'Opus Dei posarien en comú els resultats dels seus pacients treballs en congressos multitudinaris sobre la desamortització.

Avui sabem que el fenomen de l'exclaustració fou en realitat anterior al procés de desamortització endegat per Mendizàbal⁽²⁾, que aquest procés mobilitzà menys capital i possiblement significà canvis qualitius menors que el procés desamortitzador de la segona meitat del segle XIX, que ni els carlins tenien escrúpols de comprar els béns que provenien de l'Església, que no tots els camps

desamortitzats eren erms, i que molts no van millorar de condició en passar a noves mans; en la mesura –limitada– en què les múltiples investigacions realitzades sobre el tema han permès arribar a aquestes i a d'altres conclusions, és molt sa per a la historiografia espanyola que avui es comenci a parlar, amb una certa ironia, dels efectes hipnòtics que durant les dues últimes dècades el tema havia exercit en alguns ambients acadèmics (3).

Amb aquesta introducció és fàcil endevinar que hi deu haver pocs temes històrics que presentin un major desfasament entre el que la gent del carrer coneix i la immensa quantitat de tinta que ha fet vessar entre els historiadors. La síntesi en poques ratlles de tanta literatura haurà de ser forçosament parcial.

Els béns amortitzats i els il·lustrats del segle XVIII

Potser és necessari començar precisant que tot procés de desamortització implica sempre dues fases. Primerament, el pas a la condició de béns «vendibles» –més correctament, alienables– dels antics béns de «mà morta» (4); els béns que havia comprat o havia heretat l'Església, un cop amortitzats (5), havien passat a la condició d'inalienables. La segona fase consisteix en la venda efectiva d'aquests béns; evidentment, quan l'Estat posa en venda els béns de l'Església o dels municipis, haurà estat necessari que s'hagi apropiat prèviament –amb indemnitzacions o sense– d'aquests béns, per tal de disposar-ne lliurement.

La diferenciació d'aquestes dues fases no és gratuïta; ens pot ajudar a entendre el destí dels béns de les famílies laiques que havien constituït extensos patrimonis –«mayorazgos»– a través dels segles i que gaudien de la condició de béns vinculats i, per tant, també eren inalienables. En els mateixos blocs de mesures en els quals s'inclouran les desamortitzacions liberals del Trienni i de Mendizàbal, es dictaran lleis sobre desvinculacions de béns que permetran –però no obligaran– a les famílies nobles la venda dels seus béns.

Si bé el tema de la desamortització és clarament un tema del segle XIX, ja que com molt pocs altres segueix les vicissituds socials i polítiques d'aquest segle, el debat més ric sobre la conveniència de desamortitzar –o d'aturar les amortitzacions de béns– es donà entre els il·lustrats del segle XVIII. L'any 1765, Campomanes escrivia en el seu «Tratado sobre la Regalía de Amortización»:

«Ya está el público muy ilustrado para que pueda esta regalía admitir nuevas contradicciones, la necesidad del remedio es tan grande, que parece mengua dilatarle; el reino entero cla-

ma por ellos siglos ha, y espera de las luces de los magistrados propongan una ley que conserve los bienes raíces en el pueblo, y ataje la ruina que amenaza al Estado, continuando la enajenación en manos muertas» (6).

Dos anys més tard, amb l'expulsió dels jesuïtes, s'iniciava una primera desamortització; és fàcil entendre, però, la poca relació que guardava aquest fet amb les paraules de l'il·lustrat.

El 1795, Jovellanos publica el seu «Informe sobre la ley agraria» on les amortitzacions de l'Església i els Mayorazgos de la noblesa apareixen com a «Estorbos políticos o derivados de la legislación» (7). Tampoc en aquesta ocasió no podem pensar que Godoy –que destitueix Jovellanos del seu càrrec de Secretari de Gràcia i Justícia el mateix any de la publicació del decret desamortitzador, el 1798–, s'inspirés en les seves paraules.

Els diferents processos desamortitzadors

La desamortització de 1798, anomenada també de Godoy, que no ha estat massa estudiada, és indubtablement el primer gran procés desamortitzador d'Espanya (8). D'acord amb l'Església, posava en venda els béns pertanyents a cases de beneficència, germandats, patronats i obres pies. Els motius principals que van conduir a aquesta mesura foren les dificultats hisendístiques de la Corona. La necessitat d'incrementar el numerari disponible, i la creixent devaluació dels «vales reales» que Hisenda emetia des de 1780, justificaria –fins i tot davant del Papat– la subhasta pública de béns de l'Església a la qual acudirien els posseïdors dels títols de deute públic devaluats.

A partir de 1808, amb l'arribada dels francesos, comença una nova fase, en què els nous governants, apropiant-se de béns de l'Església i d'alguns nobles, els arrendaran i en alguna ocasió els posaran a la venda, mentre les Corts de Cadis elaboraven una Constitució política que havia de liquidar l'Antic Règim i que preveia una àmplia desamortització. El 1814, amb el retorn a l'absolutisme, foren tornats als seus antics propietaris els béns confiscats i fou abolida la Constitució de Cadis. Aquesta última fou parcialment aplicada durant el Trienni Liberal i en ella s'inspirà la desamortització de 1820-30, molt poc estudiada, que consistí en la supressió de monestirs i convents i amb la venda consegüent dels seus béns. L'arribada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís confirmava el caràcter provisional –que molts contemporanis devien intuir, com sembla reflectir el baix volum de vendes– d'aquesta fase.

Caldrà esperar la mort de Ferran VII, perquè el liberalisme –i les desamortitzacions– tingui un caràcter més definitiu. En plena guerra civil, amb la majoria dels convents i monestirs inhabitats, el decret del 8 de març de 1836 i, de forma més completa, el del 29 de juliol de 1837, disposaran la venda en pública subhasta dels béns procedents de les comunitats eclesiàstiques d'ambdós sexes, sempre que no es dediquessin a la beneficència i/o a instrucció pública, i també dels béns de les ordes militars. L'obra de Mendizàbal seria completada en temps d'Espartero per un nou decret, el del 2 de novembre de 1841, el qual posava en venda nombrosos béns del clergat secular. La guerra carlina s'havia resolt favorablement i no hi havia

Sant Pere de Galligans i sant Nicolau, de Girona, dos temples afectats per la Desamortització.

La Desamortització a Girona

cap obstacle perquè la desamortització complís el seu principal objectiu econòmic: l'amortització del deute públic. Però amb l'arribada dels moderats al poder, l'any 1844, cessa la venda dels béns provinents del clergat secular i es desaccelera notablement la dels béns del clergat regular.

No serà fins al Bienni Progressista que tornaran a tenir èxit noves lleis desamortitzadores. Madoz, amb la llei de l'1 de maig de 1855 anava molt més enllà de qualsevol decret anterior, quan posava en estat de venda «todos los predios rústicos y urbanos, censos y foros pertenecientes al Estado, al clero, a las ordenes militares de Santiago, Alcántara, Calatrava, Montesa y San Juan de Jerusalén; de cofradías, obras pías y santuarios; el secuestro del ex-infante Don Carlos, a los propios y comunes de los pueblos; a la beneficencia, a la instrucción pública y cualquiera otros pertenecientes a manos muertas, ya estén o no mandados vender por leyes anteriores». La novetat més important és, sens dubte, la desamortització de béns municipals, és a dir, la desamortització «civil». Amb l'interval de 1856 a 1858 el procés desamortitzador és, a partir de 1859, imparable.

Els estudis sobre la desamortització

El tema de la desamortització ha alimentat bàsicament dos tipus d'estudi. Analtzada des de la perspectiva estatal, la desamortització apareix íntimament lligada al procés de Revolució Liberal i al sorgiment d'una societat capitalista, així com als problemes hisendístics de la Corona. Per altra banda, s'han realitzat moltíssims treballs que han estudiat el fenomen a nivell local. En aquestes monografies, seran protagonistes les xifres i les llistes de compradors; sovint, a l'hora de les interpretacions, contrastaran el model estatal, posant èmfasi en la valoració del procés.

Però alguna cosa ha faltat per tal com el resultat de més de vint anys d'obsessió historiogràfica per al tema evidència una gran desigualtat i arbitriarietat. Així, a nivell cronològic, l'etapa de Mendizàbal ha estat –de lluny– la més estudiada, i les xifres demostren que mobilitzà menys suma de capitals que l'etapa de Madoz. L'altre problema que s'ha donat sovint en els estudis sobre la desamortització és l'aplicació d'un mateix tipus d'interpretació a tota l'àrea de l'Estat espanyol, com si el volum de finques desamortitzades tingués la mateixa importància arreu i com si els resultats –quant a estructures de la propietat, per exemple– fossin sempre comparables.

Aquestes i altres preocupacions són exposades per l'historiador Josep Fontana quan denuncia els «quatre tòpics» que han acompanyat l'estudi de la desamortització de Mendizàbal⁽⁹⁾; si els examinem veurem que tres d'ells comporten clarament una valoració negativa del procés: un malversament de recursos per part de la Hisenda espanyola, una desviació de capitals que podien haver estat invertits en la indústria, una reforma agrària que es frustra...; el que resta, tot i que suposa una afirmació –que la desamortització beneficià sobretot els burgesos–, serveix en realitat de contrapunt per a reforçar la visió d'una ocasió perduda per al capitalisme espanyol, que és la idea que inspira els tres primers. Convido el lector a llegir els arguments que Fontana esgrimeix, en nom del sentit comú, per a posar en evidència la fragilitat de totes aquestes opinions que han exagerat el paper de la desamortització: ni el volum de les vendes realitzades fou

tan baix com per pensar que Hisenda en resultà defraudada, ni tan alt com per a considerar que amb el capital esmerçat s'haguessin pogut finançar grans empreses; per altra banda és absurd –és un pleonasma, diu Fontana– afirmar que els beneficiaris són burgesos, si partim que tot comprador de propietat –burgesa– esdevé burges; i també ho és atribuir a la desamortització un paper fonamental en una reforma agrària que no havia estat plantejada, per més que Flórez Estrada ho hagués desitjat⁽¹⁰⁾.

La desamortització a les comarques de Girona

Com a la majoria de les províncies espanyoles, també a Girona s'ha estudiat –gairebé de forma exclusiva– la desamortització de Mendizàbal, i sabem ben poca cosa sobre la resta⁽¹¹⁾. La lectura del quadre següent requereix, doncs molta cautela:

Període	Valor Vendes	
1798-1807	(13.000.000 rals)	En realitat, a partir del Registre d'Hipoteques de Girona, he pogut localitzar vendes per un valor global de 7.800.399,5 rals; tenint en compte que l'Ofici d'Hipoteques abastava en aquelles dates, aproximadament, les actuals comarques del Gironès, La Selva i el Baix Empordà, i que aquestes tres comarques, segons l'estudi de Moli, concentren un 61,93% de la riquesa eclesiàstica provincial de 1835, hem extrapolat aquesta xifra de vendes per a tota la província.
1837-1854	49.503.464 rals	Com hem dit, la desamortització de Mendizàbal ha estat també a Girona la més estudiada i, com a tot arreu on s'han fet dos estudis sobre un mateix període les dades no coincideixen. Aquí hem tingut en compte les dades de Montserrat Moli que són les que abasten un període més llarg; si tinguéssim en compte la venda de censos, la suma pujaria a 63.788.589.
1855-1856	7.230.005 rals	Aquestes dades estan extretes del llibre de Simon Segura sobre la desamortització de Mendizàbal a Girona.
1859-1895	47.868.084 rals	Juntament amb les dades referents a aquest període per a totes les províncies espanyoles, aquestes dades han estat recollides per Simon Segura. (Veure nota núm. 8).
1798-1895	117.784.441 rals	
1836-1895	104.784.441 rals	Simon Segura dona per a Girona la xifra de 104.573.549.

Aquest centenar llarg de milions de rals corresponien a uns béns que havien estat taxats al voltant de la cinquantena, i no ens ha d'estranyar que la puja fos alta si tenim en compte que l'adquisició dels béns es féu en bona part en «vales reals» devaluats. Si comptem el valor de la taxació de les finques venudes al llarg del període 1836-1895, aquestes representaven aproximadament un 4% del total de la riquesa provincial declarada durant l'any 1855⁽¹²⁾. Tenint en compte l'ocultació de l'època, és necessari remarcar la poca importància que el conjunt de terres desamortitzades devia tenir sobre l'extensió total de la

província. Aquest fet ha de condicionar la interpretació que fem de les dades que tenim sobre l'època de Mendizàbal, de la mateixa manera que s'ha de tenir en compte a l'hora de reivindicar nous temes d'estudi: sabem, per exemple, que en l'etapa de Madoz es declaren com a «montes públicos desamortizables» una extensió equivalent a un 0,15% de la província⁽¹³⁾, i que en el període 1855-56 –no sabem què passa durant l'etapa 1859-95– els béns de beneficència representen un 41,92% les vendes, seguits dels béns del clergat secular, amb un 36,60%.⁽¹⁴⁾

L'etapa de Mendizábal

Però és hora d'analitzar més detalladament l'únic procés que realment

coneixem, gràcies sobretot a la tesi doctoral de Montserrat Moli, que va completar l'estudi inicial de Simón Segura.

VALOR VENDES REALITZADES DURANT L'ETAPA DE MENDIZÁBAL (en rals) (15)

	Regular	Secular	Total
Segons Madoz (fins juliol 1845)	28.524.080	29.979.380	49.503.460
Segons Barraquer	26.896.080		
Segons Simon Segura 1) Junta Superior Ventas Nacionales (*) (fins abril 1844)	34.800.606	4.154.716	38.955.322
2) Bol. Of. Venta Bienes Nacionales	28.455.870	13.009.742	41.465.612
Segon M. Moli	30.875.758	18.810.594	49.686.342

(*) Les vendes de béns provinents del clergat secular realitzades de desembre de 1842 a maig de 1843 són incloses en el total de vendes provinents del clergat regular.

La mobilització real de capitals devia ésser, però, molt inferior a la cinquantena de milions de rals que evidencien les dades de Madoz i Moli, atès el mitjà usual de pagament: els «vales reals» devaluats. Sabem també que aproximadament un 85% de les finques desamortitzades eren rústiques i que la seva distribució comarcal era molt diversa: el Gironès, amb més d'un 40% del total, i l'Alt Empordà, amb un 25%, eren les comarques on la desamortització tingué més importància.

Pel que fa a la identitat dels compradors, l'estudi de Moli és exhaustiu i ens dona notícies sobre la professió

dels 414 personatges que han adquirit béns nacionals: 133 hisendats, 77 comerciants, 66 membres de professions liberals, 41 fabricants, 30 pagesos propietaris, 6 treballadors de la terra, 4 parcers, 34 artesans, 13 militars, 6 funcionaris de l'Estat i 4 jornalers. Malauradament, però, Moli no ens dona cap pista sobre la importància quantitativa que cada grup professional tingué en el conjunt de les vendes; i calia fer-ho si, com veurem més endavant, es vol remarcar el paper d'un grup concret, coneixent l'alt grau de concentració en uns pocs compradors:

Valor de les compres	nombre de compradors	% sobre el total
més d'1.000.000 de rals	10	26,22%
500.001 - 1.000.000	17	19,72%
100.001 - 500.000	106	42,50%
50.001 - 100.000	41	4,96%
10.001 - 50.000	142	5,79%
0 - 10.000	84	0,80%

Podríem encara detallar molts d'altres aspectes de la desamortització i elaborar —a partir de les dades de Moli— nous quadres que informessin aquest article. Les xifres, però, no justifiquen, per si mateixes, la importància del procés.

En realitat, a l'hora de valorar i interpretar el procés en el camp català, on el procés d'amortització era molt menys present que a certes àrees castelleses, extremenyas i andaluses, els tòpics destacats per Fontana corren el risc de ser encara més desafortunats. I allò cert és que, també a Girona, a partir de la desamortització de Mendizábal s'han fet afirmacions sobre processos de reforma agrària i d'industrialització, i sobre el desenvolupament de la burgesia.

Curiosament, però, la interpretació que s'ha fet ha estat exageradament positiva. I ens trobem així amb un

tòpic nou en la historiografia gironina: la desamortització ha estimulat el progrés econòmic. He escrit «curiosament», perquè em sembla que una societat tan poc industrialitzada com la gironina admetia més fàcilment el tòpic que apuntava Fontana sobre la desviació de recursos cap a activitats no industrials. Però, heus aquí dues afirmacions que es poden llegir en un llibre recentment aparegut i carregat d'honors acadèmics:

«En Girona, la industrialización de tipo moderno fue propiciada por la desamortización de Mendizábal, «el primer factor de crecimiento económico de la Provincia, y motor de la movilización de capitales» según Montserrat Moli. ... Por otro lado, muchos compradores de bienes nacionales —en Girona fueron principalmente hacendados— se convertirán posteriormente en comerciantes, fabricantes y accionistas...» (16)

És una llàstima que Antoni Simon Tarrés, que ha seguit literalment Montserrat Moli en aquestes dues frases —escrites fa més de deu anys— no hagi examinat amb més detall el conjunt de la tesi doctoral on Moli aporta interessants arguments que posen en contradicció ambdues afirmacions.

Desamortització i creixement econòmic

Pel que fa a la primera afirmació, si la desamortització de Mendizábal és el primer factor de creixement econòmic de la província, com podem relacionar un i altre procés? Montserrat Moli dedica una part important de la seva tesi a destacar el desenvolupament agrari de la segona meitat del segle XIX. No qüestionaré aquí el fenomen en si, sinó la relació que pugui tenir amb la desamortització. Cal recordar la relativa poca importància que les terres desamortitzades representen en el conjunt de la província i, també, cal saber que, com es desprèn del mateix estudi, les terres subhastades consistien sovint en masos, per tant en unitats d'explotació pagesa, que usualment s'havien arrendat mitjançant el sistema de parceria. No tenim notícies que els nous propietaris que —sempre seguint l'estudi de Moli— en la seva major part no eren pagesos que treballaven la terra, canviessin bàsicament el tipus de contracte. En cas que fos així i es pogués observar un canvi global en els contractes d'arrendament de les finques, continuaria essent dubtós que això fos conseqüència del procés desamortitzador.

Podríem pensar que les majors transformacions anaren lligades a la industrialització. Però, tot i que sovint s'ha destacat aquesta interrelació, és fàcil veure que en realitat es basa en un sol exemple, molt bonic, però poc generalitzable, que associa l'industrial de Girona més important, Joan Planas, i el convent possiblement més ben situat quant a ús industrial del sòl: el *Convent de Sant Francesc*. Però com estudia Montserrat Moli, la majoria dels altres edificis religiosos esdevindran edificis públics o militars —amb l'excepció de l'Església de Sant Nicolau, que es convertirà en magatzem de fusta—. I si bé el comportament de Joan Planas com a home de la desamortització és ben «normal» —participa en la compra del convent de Sant Francesc de Girona i compra quatre finques i set censos a l'Empordà— el que no podem dir és que Joan Planas sigui l'home d'empresa «típic» de Girona.

Per últim, tot i que es donaren alguns canvis urbanístics —molt localitzats—, a la ciutat de Girona, es fa

La Desamortització a Girona

difícil, tal com posen de manifest Alberch i Castells en el seu estudi sobre la població gironina⁽¹⁷⁾, parlar d'un auge de la indústria de la construcció.

El paper dels hisendats

Pel que fa a la segona afirmació, la que feia referència al paper dels hisendats, caldria remarcar que els 133 compradors que Moli ha qualificat d'hisendats no ocupaven pas estrictament els primers llocs de la llista; crec, per tant, que la frase citada exagera la seva importància⁽¹⁸⁾. Per altra banda, no és gens estrany que fossin els hisendats un dels grups més importants en la compra de béns nacionals, ja que era un dels pocs grups socials que disposava de rendes prou elevades; seguint el mateix argument, no és tampoc massa estrany que aquests hisendats fossin accionistes, comerciants o fabricants, però sí que s'hi «convertissin» a partir de la compra de béns desamortitzats, com sembla deduir-se del text citat.

Les paraules amb què Fages de Climent recorda com va viure la seva família —una família d'hisendats de Castelló d'Empúries— la compra de béns nacionals, suposen una visió radicalment oposada a l'anterior:

«La compra de béns nacionals feia sentir cada any el seu pes feixuc. També

en Climentet havia passat, com a bon liberal, el seu moment d'ambició, d'afany de posseir, esmerçant en la compra d'uns camps tots els estalvis procedents d'anys de treball, durant els quals tingué en arrendament la cobrança de contribucions. Tot per acabar endogalant-se amb una contribució voluntària superior a les seves forces, que l'oprimí quasi la resta de la vida. Aquella era la febre del temps, de la qual s'alliberaren només alguns puritans, moderats o carlins, que no volgueren participar directament ni indirectament en una exoneració que era qualificada de sacrílega.

En canvi, eren tantes les facilitats donades per al pagament, que restaren presos en les xarxes de la pròpia ambició tots aquells que cregueren que sense diners era possible de fer negocis, baldament fossin excel·lents» ⁽¹⁹⁾.

Si pensem, posats a especular, que 133 hisendats podien conèixer una situació semblant a la que Fages de Climent descriu per al seu avantpassat, pot ésser justificat mantenir —també en aquest punt— una actitud recelosa davant la profunditat dels canvis que comportà, en si mateixa, la desamortització; encara més, si hi ajuntem el fet que el temible Gaietà Barraquer coneix prou casos de ruïna i desgràcies entre ells, el Safont, el segon comprador de la província—, com per assegurar que «tots els compradors de béns nacionals morien pobres» ⁽²⁰⁾.

I ja que hem baixat en aquest terreny, vull acabar referint una última

anècdota. La casualitat ha fet que arribés a les meves mans el testament del màxim comprador durant el període estudiat per Moli ⁽²¹⁾. En aquest document, Josep Martí i Estruch disposa que siguin subhastats els béns que havien pertangut al Monestir de Sant Feliu de Guíxols, i que el producte resultant de la venda —que representava la meitat dels seu patrimoni— passés íntegrament a l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Si Barraquer hagués conegut el cas, possiblement s'hauria commogut davant la figura del comprador penedit. L'historiador convençut de la importància absoluta de la desamortització, recercaria entre els protocols fins a descobrir la identitat dels nous compradors. Si el lector ha seguit tot l'article entendrà perquè vull deixar el fet en el rang de simple anècdota.

Dues versions diferents de la Girona de començaments del segle XIX, en dos gravats de Parcerisas.

	Taxació	Rendes
1836-44	20.608.170	618.245,10 rals
1856-95	30.184.104	1.207.364,20 rals
Total:		1.825.609,30 rals

NOTES

- (1) BARRAQUER ROVIRALTA, Cayetano, *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*, Barcelona, Imprenta de J. Altés i Alabart, anys 1915, 1916 i 1917.
- (2) Diu Josep FONTANA: «Cuando el 8 de marzo de 1836 se publicase el Decreto de exclaustación general, no se haría otra cosa que poner remate legal a un proceso prácticamente consumado: de los cerca de 2.000 conventos que había en España en 1833 a la muerte de Fernando VII, ya sólo quedaban unos treinta abiertos». (*La Revolución Liberal. Política y Hacienda, 1833-1845*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1977, p. 266). I el mateix Cayetano BARRAQUER parla, en l'obra anteriorment citada, de «la sangrienta extinción de 1835» (Volum III, p. 19).
- (3) FONTANA, Josep, *La Revolución Liberal...*, p. 261.
- (4) En la *Gran Enciclopèdia Catalana*, es defineix la *Mà morta* com la «propietat de béns de tota mena el domini dels quals era inalienable per prescripció legal... En l'àmbit civil, els posseïdors de béns comunals, propis i col·lectius, i els grans propietaris aristòcrates... En el món eclesial ho era l'Església, pel que feia, tant a béns individuals com a béns institucionals i col·lectius, -monàstics-, seculars o regulars».
- (5) L'amortització d'un bé consistia en un augment del cens anual que tenia dret a cobrar el seu Senyor Directe; es tractava que aquest últim resultés indemnitzat de les pèrdues que li representaria -en el futur- la impossibilitat de cobrar nous lluïmes. (El lluïme era un tant per cent que el Senyor Directe percebia sobre la venda o el traspàs del domini útil d'una finca).
- (6) CAMPOMANES, Pedro Rodríguez de, *Tratado de la Regalía de Amortización*, edició facsimil a Madrid, Revista del Trabajo, 1975, p. 279.
- (7) JOVELLANOS, Gaspar Melchor, *Informe sobre la ley agraria*, Barcelona, Edición de Materiales, 1968.
- (8) La importància d'aquesta desamortització fou destacada per HERR, Richard,

en el seu article «Hacia el derrumbe del Antiguo Régimen: crisis fiscal y desamortización bajo Carlos IV», *Moneda y Crédito*, núm. 118, pp. 37-100, on calcula que es devien vendre una sisena part del total de béns eclesialstics.

- Per la descripció dels diferents processos desamortitzadors podeu llegir: TOMÁS Y VALIENTE, Francisco, *El marco político de la desamortización en España*, Barcelona, Ariel, 1971. i, també, en una síntesi més breu i més recent, SIMÓN SEGURA, Francisco, «La desamortización española del siglo XIX», a *Papeles de Economía Española*, Obra Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1984, pp. 74-107.
- (9) FONTANA, Josep, «La desamortización de Mendizábal y sus antecedentes», treball publicat a *Historia agraria de la España contemporánea, Volum I*, editat per Àngel García Sanz i Ramon Garrabou a Barcelona, Crítica, 1985, pp. 219-244.
- (10) Álvaro Flórez Estrada, contemporani de Mendizábal, es manifestà partidari d'un tipus de desamortització que contemplés una distribució més justa de la propietat. Els seus plantejaments han estat valorats de diferent manera pels historiadors. En el llibre de Tomás y Valiente i en els treballs de Fontana, hi podeu trobar nombroses referències.
- (11) Hi ha, sobretot, dos grans estudis sobre la desamortització de Mendizábal a la província de Girona: - SIMÓN SEGURA, Francisco, *Contribución al estudio de la desamortización en España. La desamortización de Mendizábal, en la provincia de Gerona*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1964. És un llibre pioner en el camp de la desamortització. - MOLI, Montserrat, «La desamortización en la Provincia de Gerona (1837-1854)», tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1974.
- (12) Per a «valorar» la importància de les finques desamortitzades hem tingut en compte que la capitalització de les rendes provinents de finques es féu en base a un 3% durant l'època de Mendizábal i d'un 4% durant la segona època.

- Aquest total representa un 3,99% sobre la riquesa imposable de l'any 1855 (45.732.532 rals)
- (13) Segons la «*Clasificación General de los Montes Públicos, hecha por el cuerpo de ingenieros del ramo en cumplimiento de lo prescrito por el Real Decreto de 16 de Febrero de 1859 y Real Orden de 17 del mismo mes, y aprobada por Real Orden de 30 de Setiembre siguiente*, Madrid, Imprenta Nacional, 1859. (Agraeixo a Ramon Garrabou aquesta informació).
- (14) SIMÓN SEGURA, Francisco, *Contribución al estudio de...*, p. 96.
- (15) *Excepte les dades de M. Moli -extretes de la seva tesi- la resta de dades es poden trobar en el llibre de SIMÓN SEGURA citat, p. 14.*
- (16) SIMÓN TARRÉS, Antoni, *La crisis del Antiguo Régimen en Girona*, Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona, 1985, p. 155.
- (17) ALBERCH, Ramon i CASTELLS, Narcís, *La población de Girona (siglos XIV-XX)*, Girona, Institut d'Estudis Gironins, 1985, p. 129.
- (18) En realitat, en els primers llocs de la llista abunden els comerciants. TOMÁS Y VALIENTE, comentant la tesi de Moli, troba a faltar una informació més acurada de quins eren i de quin lloc ocupaven en la compra de vendes aquests hisendats, en el seu article «El proceso de desamortización de la tierra en España», publicat a *AGRICULTURA Y SOCIEDAD*, núm. 7, 1978, pp. 25 i 26.
- (19) FAGES DE CLIMENT, Carles, *Climent*, Olot, Aubert, impressor, 1969, pp. 37 i 38.
- (20) BARRAQUER, Cayetano, *Los religiosos en Cataluña...* vol. III, p. 174. Al llarg de la seva obra repeteix amb insistència aquesta idea explicant nombrosos casos, alguns més creïbles que altres, que l'abonen.
- (21) En el Llibre 119 del Registre d'Hipoteques de Girona, he trobat l'escriptura de *Divisió de béns*, registrada el 29 de juny de 1845 (p. 130), on es fa referència al testament atorgat davant de Domingo Gibert, notari de Barcelona, el 19 de juny de 1843.